REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 15 | ISSUE - 12 | SEPTEMBER - 2026

''प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेचा ग्रामीण महिलांच्या आरोग्य व जीवनमानावर झालेला प्रभाव''

अमोल यावलीकर
रिसर्च स्कॉलर, संत गाडगे बाबा अमरावती विदयापीठ संलग्नीत
श्री सरस्वती समाजकार्य महाविदयालय वाशिम.

सारांश

ग्रामीण भारतातील महिलांच्या दैनंदिन जीवनामध्ये स्वयंपाकासाठी वापरल्या जाणा—या इंधनाचा त्यांच्या आरोग्य, वेळेचा वापर, कौटुंबिक जबाबदा—या, सामाजिक सहभाग आणि एकूण जीवनमानावर महत्त्वपूर्ण परिणाम होत असतो. पारंपरिक पद्धतीने लाकूड, शेणाच्या गोव—या, पिकांचे अवशेष आणि इतर जैवइंधनांचा वापर केल्यामुळे घरातील वायुप्रदूषण वाढते. त्याचा विशेष परिणाम स्वयंपाकघरात दीर्घकाळ राहणा—या महिलांवर होतो. डोळ्यांची जळजळ, खोकला, श्वसनविषयक त्रास, डोकेदुखी आणि इतर आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होण्याची शक्यता वाढते. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने 2016 मध्ये प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना सुरू केली. या योजनेचा प्रमुख उद्देश पात्र गरीब कुटुंबांतील महिलांना LPG जोडणी उपलब्ध करून देणे आणि पारंपरिक घन इंधनावरील अवलंबित्व कमी करण्यास प्रोत्साहन देणे हा आहे. या शोधनिबंधात प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेचा ग्रामीण महिलांच्या आरोग्य व जीवनमानावर झालेला परिणाम अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. विशेषतः स्वच्छ इंधनाचा वापर, घरातील धूर कमी होणे, आरोग्यविषयक तक्रारी, स्वयंपाकासाठी लागणारा वेळ, इंधन संकलनातून मिळणारी वेळेची बचत, सामाजिक सहभाग आणि जीवनमानातील बदल या बाबींचा विचार करण्यात आला आहे.

की—वर्ड्स : *प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना, LPG, ग्रामीण महिला, स्वच्छ इंधन, घरगुती वायुप्रदूषण, महिला आरोग्य, जीवनमान.*

▪ प्रस्तावना

भारत हा ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण मोठे असलेला देश आहे. ग्रामीण भागातील कुटुंबांच्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील निर्णयांवर मोठा प्रभाव पडतो. विशेषतः ग्रामीण महिलांच्या जीवनात स्वयंपाक, पाणी आणणे, इंधन गोळा करणे, मुलांची काळजी घेणे, घरकाम आणि शेतीशी संबंधित कामे यांचा मोठा वाटा असतो. स्वयंपाकासाठी लाकूड, शेणाच्या गोव—या, पिकांचे अवशेष किंवा इतर पारंपरिक इंधन वापरणा—या कुटुंबांमध्ये महिलांना इंधन गोळा करण्यासाठी बराच वेळ आणि श्रम खर्च करावे लागतात. काही ठिकाणी त्यांना घरापासून दूर असलेल्या परिसरातून लाकूड आणावे लागते. या प्रक्रियेमध्ये शारीरिक श्रम, वेळेचा अपव्यय आणि अपघाताचा धोका निर्माण होतो. याशिवाय पारंपरिक घन इंधन जाळताना निर्माण होणारा धूर घरातील हवेची गुणवत्ता खराब करतो. जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार घरगुती वायुप्रदूषणाचा संबंध विविध आरोग्य समस्यांशी आहे. विशेषतः महिला आणि मुले यांना घरातील प्रदूषित हवेशी अधिक काळ संपर्क येऊ शकतो. या समस्येच्या पार्श्वभूमीवर केंद्र सरकारने 1 मे 2016 रोजी प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना सुरू केली. गरीब व पात्र कुटुंबांतील महिलांना LPG जोडणी उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा प्रमुख उद्देश होता. पुढील

काळात योजनेचा विस्तार करण्यात आला. योजनेचा परिणाम केवळ LPG जोडणी मिळण्यापुरता मर्यादित नसून महिलांच्या आरोग्य, वेळेचा वापर, श्रम, स्वयंपाकाच्या पद्धती आणि जीवनमानाशी संबंधित असल्याने त्याचा समाजकार्य व ग्रामीण विकासाच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

▪ प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेची संकल्पना

प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना ही भारत सरकारच्या पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू मंत्रालयाशी संबंधित प्रमुख LPG उपक्रमांपैकी एक आहे. योजनेचा मूलभूत उद्देश असा आहे की आर्थिकदृष्ट्या व सामाजिकदृष्ट्या पात्र कुटुंबांतील महिलांना स्वच्छ स्वयंपाक इंधनाचा पर्याय उपलब्ध करून द्यावा. योजनेमागील प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. गरीब कुटुंबांना LPG जोडणी उपलब्ध करून देणे.
2. पारंपरिक घन इंधनावरील अवलंबित्व कमी करण्यास प्रोत्साहन देणे.
3. घरातील धूर व घरगुती वायुप्रदूषण कमी करण्यास मदत करणे.
4. महिलांचे श्रम व वेळ वाचवणे.
5. स्वयंपाकाची प्रक्रिया अधिक सोयीस्कर करणे. महिलांच्या आरोग्यावर होणारे प्रदूषणाशी संबंधित धोके कमी करण्यास हातभार लावणे.
6. ग्रामीण महिलांच्या जीवनमानात सुधारणा घडवून आणण्यास मदत करणे.

▪ शोधनिबंधाचा उददेश

प्रस्तुत शोध निबंधाचा मुख्य उददेश पंतप्रधान उज्वला गॅस योजनेवर प्रकाश टाकुन महिलांच्या आरोग्य तथा जीवनामानाशी संबंधीत इतर घटकांवर पडलेला प्रभाव अभ्यासने हा असून सदर शोध निबंधासाठी दुय्यम तथ्याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

1. ग्रामीण महिलांच्या आरोग्याचा प्रश्न

ग्रामीण महिलांच्या आरोग्यावर अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय घटकांचा प्रभाव पडतो. त्यामध्ये स्वयंपाकासाठी वापरले जाणारे इंधन हा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

1.1 पारंपरिक इंधनाचा वापर

ग्रामीण भागात पारंपरिकरित्या पुढील इंधनांचा वापर केला जातो– लाकूड शेणाच्या गोव–या पिकांचे अवशेष झुडपे व काटक्या कृषी अवशेष. या इंधनांच्या ज्वलनामुळे मोठ्या प्रमाणात धूर आणि प्रदूषक निर्माण होऊ शकतात.

1.2 आरोग्यावर होणारे संभाव्य परिणाम

पारंपरिक इंधनाच्या धुराच्या दीर्घकाळ संपर्कामुळे पुढील तक्रारी आढळू शकतात– सतत खोकला, डोळ्यांची जळजळ डोकेदुखी घशात खवखव, श्वास घेण्यास त्रास, छातीत जडपणा, श्वसनमार्गाशी संबंधित समस्या, काम करताना थकवा, येथे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की एखाद्या व्यक्तीची विशिष्ट आरोग्यस्थिती केवळ इंधनाच्या प्रकारामुळे निर्माण झाली असे थेट निष्कर्ष काढण्यासाठी वैद्यकीय व नियंत्रित संशोधन आवश्यक असते. त्यामुळे सामाजिक संशोधनात "आरोग्यविषयक तक्रारींमध्ये घट" किंवा "स्वयं–अहवालित आरोग्य सुधारणा" यांसारख्या संज्ञांचा वापर अधिक योग्य ठरतो.

2. उज्ज्वला योजना आणि स्वच्छ इंधन

LPG हे पारंपरिक घन इंधनापेक्षा स्वयंपाकासाठी अधिक स्वच्छ पर्याय मानले जाते. LPG वापरताना लाकूड किंवा शेण जाळण्यामुळे निर्माण होणारा धूर स्वयंपाकघरात निर्माण होत नाही. यामुळे महिलांना, धुराच्या थेट संपर्कापासून काही प्रमाणात संरक्षण, स्वयंपाकघरातील स्वच्छता, स्वयंपाकाची अधिक सोयीस्कर पद्धत, वेळेची बचत, इंधन गोळा करण्याच्या श्रमातून काही प्रमाणात मुक्तता यांसारखे फायदे मिळू शकतात. मात्र LPG जोडणी

मिळणे आणि LPG चा सातत्यपूर्ण वापर होणे या दोन वेगळ्या बाबी आहेत. सिलिंडरची किंमत, रिफिलचा खर्च, घरापासून गॅस एजन्सीचे अंतर, उत्पन्नाची अनिश्चितता आणि कुटुंबाची इतर आर्थिक गरजा यांमुळे काही कुटुंबे LPG सोबत पारंपरिक इंधनाचाही वापर करू शकतात. म्हणूनच उज्ज्वला योजनेच्या परिणामाचा अभ्यास करताना " LPG जोडणी मिळाली का?" यासोबत LPG नियमित वापरले जाते का?" हा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो.

3. महिलांच्या जीवनमानावर परिणाम

जीवनमान ही बहुआयामी संकल्पना आहे. केवळ उत्पन्न वाढणे म्हणजे जीवनमान सुधारणे असे नाही. आरोग्य, वेळ, श्रम, सामाजिक सहभाग, सुरक्षितता, सुविधा, प्रतिष्ठा आणि कौटुंबिक समाधान यांचाही जीवनमानाशी संबंध असतो.

2.1 वेळेची बचत

पूर्वी लाकूड गोळा करण्यासाठी बराच वेळ खर्च होत असल्यास LPG उपलब्ध झाल्यानंतर हा वेळ कमी होऊ शकतो. वाचलेला वेळ महिला पुढील कामांसाठी वापरू शकतात– मुलांच्या शिक्षणासाठी, स्वतःच्या शिक्षणासाठी, शेती किंवा रोजगारासाठी, बचत गटाच्या उपक्रमांसाठी सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये सहभागासाठी, विश्रांतीसाठी, इत्यादी

2.2 श्रमाची बचत

लाकूड किंवा इतर इंधन डोक्यावरून किंवा हाताने वाहून आणण्यामुळे शारीरिक श्रम होतात. LPG वापरामुळे अशा श्रमांमध्ये घट होण्याची शक्यता असते.

2.3 सामाजिक सहभाग

वेळेची बचत झाल्यास महिलांना स्वयं–सहायता गट, ग्रामसभा, महिला मंडळ, सामाजिक कार्यक्रम किंवा आर्थिक उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्यासाठी अधिक वेळ उपलब्ध होऊ शकतो.

2.4 महिलांची प्रतिष्ठा

स्वच्छ स्वयंपाकघर, कमी धूर आणि आधुनिक स्वयंपाक पद्धती यामुळे महिलांच्या दैनंदिन जीवनातील सोय व समाधान वाढल्याचे काही लाभार्थी अनुभवातून सांगू शकतात. या बाबींचे मापन संशोधनात स्वतंत्र प्रश्नांद्वारे करणे आवश्यक आहे.

3. योजनेसमोरील प्रमुख आव्हाने

उज्ज्वला योजनेचा प्रभाव समजून घेताना केवळ सकारात्मक परिणामांचा विचार करणे पुरेसे नाही. प्रत्यक्ष वापरातील अडचणींचाही अभ्यास आवश्यक आहे.

3.1 रिफिलचा खर्च

LPG सिलिंडरचा रिफिल खर्च कुटुंबाच्या उत्पन्नाच्या तुलनेत जास्त वाटल्यास काही कुटुंबे नियमित रिफिल करू शकत नाहीत.

3.2 पारंपरिक इंधनाचा पुनर्वापर

LPG उपलब्ध असूनही काही कुटुंबे लाकूड किंवा इतर इंधनांचा वापर सुरू ठेवू शकतात.

3.3 गॅस एजन्सीचे अंतर

ग्रामीण भागात गॅस वितरण केंद्र दूर असल्यास सिलिंडर मिळवण्यासाठी वेळ व वाहतूक खर्च वाढू शकतो.

3.4 उत्पन्नाची अनिश्चितता

ग्रामीण मजुरी, शेती आणि अनौपचारिक रोजगारावर अवलंबून असलेल्या कुटुंबांचे उत्पन्न नियमित नसल्याने LPG रिफिल करणे आव्हानात्मक ठरू शकते.

3.5 जागरूकतेचा अभाव

LPG चा सुरक्षित वापर, गळतीची काळजी, रेग्युलेटर व पाइपची तपासणी इत्यादी बाबींविषयी योग्य माहिती असणे आवश्यक आहे.

▪ शिफारसी

1. शासनासाठी गरीब कुटुंबांना LPG रिफिल परवडण्याजोगे राहण्यासाठी लक्ष्यित आर्थिक सहाय्याच्या उपायांचा आढावा घ्यावा.
2. ग्रामीण भागात LPG वितरण व्यवस्था अधिक सुलभ करावी.
3. दुर्गम गावांमध्ये नियमित वितरण व्यवस्था निर्माण करावी.
4- LPG सुरक्षेबाबत प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवावेत.
5. लाभार्थी महिलांसाठी स्थानिक पातळीवर हेल्प डेस्क माहिती व्यवस्था उपलब्ध करून द्यावी.
6. ग्रामपंचायतीसाठी ग्रामसभेत उज्ज्वला योजनेची माहिती द्यावी.
7. पात्र लाभार्थी महिलांची माहिती अद्ययावत ठेवावी.
8. स्वच्छ इंधनाबाबत जनजागृती करावी.
9. महिला बचत गटांच्या माध्यमातून माहिती प्रसारित करावी. समाजकार्यकर्त्यांसाठी लाभार्थींचे नियमित फॉलो–अप करावे.
10. LPG वापरातील अडचणींचे दस्तऐवजीकरण करावे.
11. महिलांना सुरक्षित वापराबाबत प्रशिक्षण द्यावे.
12. आरोग्यविषयक समस्यांसाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रांशी समन्वय साधावा.
13. महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमांशी उज्ज्वला योजनेचा संबंध जोडावा.

▪ निष्कर्ष

प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजना ही ग्रामीण महिलांच्या दैनंदिन जीवनाशी थेट संबंधित असलेली महत्त्वाची सार्वजनिक योजना आहे. स्वच्छ स्वयंपाक इंधन उपलब्ध करून देण्यामुळे महिलांच्या पारंपरिक इंधनावरील अवलंबित्वात बदल घडवून आणण्याची क्षमता या योजनेमध्ये आहे. विशेषतः घरातील धुराचा संपर्क, इंधन संकलनासाठी लागणारा वेळ, शारीरिक श्रम आणि स्वयंपाकातील सुविधा या बाबतीत LPG वापरामुळे सकारात्मक बदल होण्याची शक्यता आहे. त्याचबरोबर महिलांना वाचलेला वेळ शिक्षण, रोजगार, मुलांची काळजी, सामाजिक सहभाग आणि विश्रांती यासाठी वापरता येऊ शकतो. तथापि, LPG जोडणीची उपलब्धता म्हणजे स्वच्छ इंधनाचा नियमित वापर असे समीकरण सरसकट लागू होत नाही. रिफिलचा खर्च, कुटुंबाचे उत्पन्न, वितरण व्यवस्था, भौगोलिक अंतर आणि पारंपरिक इंधनाची उपलब्धता यांसारखे घटक प्रत्यक्ष वापरावर परिणाम करू शकतात. त्यामुळे प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेचे मूल्यांकन करताना "जोडणी मिळाली का?" या प्रश्नाबरोबर " LPG नियमित वापरले जाते का?", "रिफिल परवडते का?", "पारंपरिक इंधनाचा वापर किती कमी झाला?", "महिलांच्या आरोग्य व वेळेवर काय परिणाम झाला?" या प्रश्नांचाही विचार करणे आवश्यक आहे. एकूणच, स्वच्छ इंधनाची उपलब्धता ही ग्रामीण महिलांच्या आरोग्य, वेळ, श्रम आणि जीवनमान सुधारण्याच्या व्यापक प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा घटक ठरू शकते. मात्र या परिणामाचे स्वरूप आणि प्रमाण हे स्थानिक सामाजिक–आर्थिक परिस्थितीनुसार बदलू शकते.

संदर्भ सुची

1. Basu Sharmishtha , Sidh Shiv Narayan (2008). Work status and health of women: a comparative study of northern and southern states of rural India. World Health Popul. 2008;10(2):40-52. doi: 10.12927/whp.2008.19930.
2. Devi Raman (2017). Pradhan Mantri Ujjwala Yojana: Issues and challenges. International Journal of Academic Research and Development. www.academicsjournal.com Volume 2; Issue 5; September 2017
3. द्विवेदी पियुश. (एन डी).उज्वला योजना: महिलांआके स्वास्थ्य और समृध्दी की दिशा मेरचनात्मक पहल. *उज्वला से उत्थान*. नई दिल्ली श्यामा प्रसाद मुखर्जी रिसर्च फाउंडेशन
4. धवले अजय (एन डी).उज्वला से महिलाओके जीवनस्तर में आया सुधार *उज्वला से उत्थान*. नई दिल्ली श्यामा प्रसाद मुखर्जी रिसर्च फाउंडेशन
5. Giri Anurodh, Ashi Aadil (2018).Pradhan Mantri Ujjwala Yojana: A demand-side diagnostic study of LPG refills. Microsave. www.microsave.netAugust 2018
6. Gaur Seema, Rao. N Srinivasa (2020). Poverty Measurement In India: A Status Update. Ministry Of Rural Development.Working Paper No. 1/2020 September .
7. कुळकर्णी मनोज. (२०११).महाराष्ट्र अद्यादारिद्रयाच्या खाईत!''.*लोकमत*. नागपूर. जूलै
8. कविमंडन विजय. (२००६). ''ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन''. नागपूर. श्री मंगेश प्रकाशन.
9. Kar Abhishek (2020) Evaluation of Ujjwala cooking gas program in India- Key takeaways and recommendations. www.The Energy Collective Group
10. Sen Sumant (2019). How effective has the Pradhan Mantri Ujjwala Yojana been. Online Article December 18
11. Tiwari Bhavna (2018). Disparity in Literacy amongst States of India. International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT) www.ijpub.org